

## Yolsuzluğun Ekonomi Politigi

*Saruhan Oluç*

Türkçe'de bir deyiş var biliyorsunuz, "zenginin malı züğürdün çenesini yorar" diye. İşte birileri yolsuzluk yapıyor bize de bunun üzerine konuşmak düşüyor. Bu kısa sürede birkaç noktaya değinerek bir tablo çizmeye ve genel olarak yolsuzluğun ekonomi politigi hakkındaki görüşlerimi açıklamaya çalışacağım.

Türkiye'de halkın genel kanaati, politikacıların ya da şu veya bu düzeydeki yöneticilerin önemli bir kısmının kirli olduğu, rüşvete ve yolsuzluğa bulaştığı yönündedir. Böyle bir kanaat hakim olmasına rağmen, bugüne kadar yolsuzluk ve rüşvet nedeniyle yargılanmış ya da hüküm giymiş olan politikacı ve üst düzey yönetici sayısı son derece azdır. Bunun çeşitli nedenleri vardır. En önemlilerinden bir tanesi, politikacıların Meclis dışında yaptıklarını da içeren büyük bir dokunulmazlık zırhı altında olmalarıdır. E-sas olarak Ankara'da "iş takibi"yle uğraşan politikacılar dokunulmazlık zırhına sığınarak her türlü kovuşturmadan ya da soruşturmadan kurtulabilmektedirler.

İkincisi, Türkiye'de maalesef çok köhnemiş bir yapıyla karşı karşıyayız. Sadece bugünkü meclis açısından söylemiyorum bunu; bugün bir çok olay ayyuka çıkmış durumda, ama geçmişe baktığımızda da benzer örnekleri görebiliriz. Politikacılar arasında yolsuzluk ve rüşvet işlerine, "iş takibi" faaliyetlerine o kadar fazla bulaşmış insan vardır ki ve her birinin elinde diğerleri hakkında o kadar fazla dosya bulunmaktadır ki, bu da bir tür dokunulmazlık zırhı yaratmaktadır. Dolayısıyla, halk her şeyi bilmekte veya tahmin etmekte ama hiçbir şey tam olarak açığa çıkmamaktadır.

Öte yandan yolsuzluk ve rüşvet meselesini sadece Türkiye'yle sınırlamak da mümkün değildir. Özellikle 80'li yılların son, 90'lı yılların ise ilk dönemine bakacak olursak, Avrupa'nın hatta dünyanın birçok ülkesinde önde gelen politikacıların bu tür faaliyetleri nedeniyle yargılandıklarını, hüküm giydiklerini, kimisinin istifa etmek zorunda kaldığını hatta bazılarının intihar bile ettiğini hatırlıyacağız.

Kimi kez hükümet olmuş olan partilerin, kimi kez de muhalefet partilerinin yöneticileri, görevini kötüye kullanmak, mali ya da siyasi skandallara, yolsuzluğa, rüşvete bulaşmak nedeniyle kovuşturmaya uğradılar. Örneğin İtalya'da, Japonya'da, Fransa'da, Almanya'da, İngiltere'de, Brezilya'da, Venezuela'da bu olaylarla karşı karşıya kalındı. Japonya belki en ilginç örneklerden bir tanesi. 1989-94 arasında beş başbakan mali skandal nedeniyle istifa etmek zorunda kaldı. İtalya da bu açıdan çok ilginç örnekler içeriyor. Mafya ve iktidar ilişkilerinin en fazla içiçe geçtiği ülkelerden birisi İtalya ve bu ilişkilerin kökleri yine epey derine gidiyor. 90'lı yılların başında, 50'nin üzerinde parlamenter hakkında soruşturma açıldı; yaklaşık 60 bin devlet çalışanı görevini kötüye kullanmaktan kovuşturmaya uğradı; efsanevi iki başbakan, Craxi ve Androetti, yargılandılar. Benzer şeyler Fransa ve Almanya'da da yaşandı. Örnekleri artırmak mümkün ama uzatmayayım.

Bu anlattıklarımın bir gerçeğe işaret etmek istiyorum: 1990'larda yaşanmış olan ekonomik, mali, politik skandallar, devrilen hükümetler, istifalar, tutuklamalar, gelişmiş ülkelerde de sık sık rastlanan olaylar haline geldi. Elbette ki bu durum araştırmacıların dikkatini çekti ve şu gerçek açığa çıktı ya da bir kez daha doğrulandı: Yolsuzluk ve rüşvet sadece geri kalmış ülkelere has çarpıklıklar değildir; ekonomik büyüme ve kapitalist gelişmenin hızı ile rüşvet ve yolsuzluk arasında da ters bir orantı, bir uyumsuzluk yoktur. Kısacası, rüşvet ve yolsuzluk şu veya bu düzeydeki ülkelere değil, kapitalist sistemin geneline ait bir olgudur. Uluslararası Şeffaflık Örgütü tarafından olsun, Birleşmiş Milletler'in çeşitli kuruluşları tarafından olsun, bu konuda son derece detaylı araştırmalar yapıldı ve araştırmaların sonuçları bu gerçeğe işaret etti. O nedenle konuyu bir ahlak sorunu olarak ele almak ve bu çerçevede tartışmak yetersizdir. Son derece derin tarihsel köklere ve geçmişe sahip, ekonomik, ahlaki ve hukuki bir sorunla karşı karşıya olduğumuzu görmek gerekir. O nedenle, hamasetin ötesinde bu işi büyük bir soğukkanlılıkla ele alıp tartışmak, çözüm önerileri üretmek gerekiyor.

Rüşvet ve yolsuzluk söz konusu olunca, biliyorsunuz iki taraf var; bir alan ve bir de veren; bir yolsuzluğu yapan ve bir de bundan faydalanan var. Rüşvet ve yolsuzluğu şöyle tanımlamak da mümkün olabilir: Kamu görevlilerinin gerek kendi aralarında gerekse de özel sektör ile yasalar dışında yaptıkları mal, hizmet ya da siyasi ayrıcalıkları içeren bir tür alışveriş. Burada sorun yaratan, bu alışverişin yasalar dışında ve gizlice yapılıyor olmasıdır. Burada üç etken dikkatimizi çekiyor. Birincisi, mal dolaşımını düzenleyen yasaların sınırları. İkincisi, kamu görevlilerinin ekonomik yetkileri. Üçüncüsü de toplumda zenginliğin dağılımındaki adalet ya da adaletsizlik.

Mal dolaşımını düzenleyen yasalar, mal dolaşımının karakteriyle uygunluk halinde değillerse, toplumda gelir dağılımı gittikçe bozuluyorsa, paylaşılacak pasta küçülüyorsa, ekonomide rekabet şiddetleniyorsa ve kamu görevlileri bu pastanın üzerinde kendi kişisel gelirleriyle uygunluk halinde olmayan güçlü bir kontrol uygulayabiliyorsa, o zaman mal dolaşımı yasaları zorlanacak, küçülen pastadan pay alma kavgası ve kamu görevlilerinin kontrol ettikleri zenginlikten pay alma eğilimi artacaktır. Sonuç olarak bugün tartıştığımız konu, yani yolsuzluk ve rüşvet bütün hatlarıyla ortaya çıkacaktır.

Tarihe, kapitalizm öncesine de baktığımızda, gerek Roma İmparatorluğu ve Osmanlı olsun gerekse Avrupa aristokrasisi olsun, rüşvet ve yolsuzluk olaylarının yaşanmış olduğunu görüyoruz. Dolayısıyla, yolsuzluk ve rüşvet bu açıdan da özel mülkiyete, devlete ve bürokrasiye, bir tür sınıflı toplumlara ait bir sorundur. Bugün dünya üzerindeki verili üretim tarzı kapitalizm olduğu için, kapitalizm üzerine konuşuyoruz. Bunu gözönünde bulundurarak ve yukarıda sözünü ettiğim tanım ve etkenlere bağlı kalacak olursak, şu sonuca varabiliriz: Kapitalizm varoldukça, rüşvet ve yolsuzluk sorunu, kamu yönetimiyle piyasanın kesiştiği noktalarda ve alanlarda var olacaktır.

Kapitalizm çeşitli dönemsel krizler, iniş çıkışlar, kimi zaman da yapısal krizler yaşayan bir sistem. Ve ekonomik krizler yaşandığı zaman, ki siyasi krizleri bunun dışında tutuyorum, biraz önce değindiğim üç etken örtüşüyor, rüşvet ve yolsuzluğun hızla yaygınlaşmasının koşulları olgunlaşıyor. Çünkü kapitalizmde yaşanan ekonomik krizlerin iki önemli özelliği var. Birincisi, toplumda üretilen ve bölüşülecek pasta giderek ufalıyor ve sermaye, kendi birikim sürecini krize sokan etkenleri aşmaya çalışırken, ekonomik ve siyasi düzlemde çeşitli değişiklikler yaşanmaya başlanıyor. Kimi zaman yavaş

kimi zaman da hızlı bir biçimde yeni sınıf şekillenmeleri, sınıf fraksiyonları ortaya çıkıyor; var olan bazı sınıflar dağılmaya ya da değişmeye zorlanıyor. Kriz döneminde hem ufalan pasta üzerindeki rekabet şiddetleniyor, hem de yasal çerçeve ile hızlanan gelişmeler arasındaki uyumsuzluk oluşuyor ve büyüyor.

Böylelikle, gelişmekte olan sınıf veya sınıf fraksiyonları ile daha önce var olan iktidar ve kaynak kullanma noktalarına yerleşmiş sınıf fraksiyonları arasında çelişkiler ve uyumsuzluklar yaşanmaya başlanıyor ve bu uyumsuzluklar artıyor. Devlet ve yerel yönetimler personeli bu uyumsuzlukların merkezinde bulunmanın rantını yeme imkânına sahip oluyor.

Şimdi, bu genel çerçeve açısından baktığımızda İkinci Savaş sonrasına yönelik bir takım değerlendirmeler yapmak ve 70'lere/80'lere gelmek istiyorum. İkinci Savaş sonrasında yaşananlara konumuz açısından baktığımızda, üç önemli gelişme görüyoruz. Birincisi savaş öncesi ve sonrası gelişmelerin de bir sonucu olarak, Fordizm'in bir düzenleme mekanizması olan devlet kapitalizmi yaygınlaştı. Savaş sonrasında devlet hem genel kamu hizmetlerini sunmak hem de ücretin bir kısmını üstlenmek üzere büyük bir kamu işletmeleri ağı ve buna paralel bir mali sistem geliştirdi ve toplumda dolaşan artı değer kütesinin önemli bir bölümünü kontrol etmeye başladı. Ancak devletin bunu yapmasından daha önemli olan, bunun demokratik mekanizmaların, halkın doğrudan kontrolünün dışında, bakanlıkların arka odalarında alınan kararlarla gerçekleşmesi ve elde edilen artı değer nasıl tasarruf edileceğinin belirlenmesiydi. Böyle olunca, verilen kararlar, yapılan tercihler rant getirmeye başladı.

Bir devlet görevlisinin devletin parasını şu ya da bu bankaya ya da şirkete yatırmaması belki devletin hizmeti açısından pek büyük bir fark ortaya çıkarmıyordu ama özel şirketler, bankalar açısından bu tür yatırımlar adeta bir ölüm kalım savaşı haline dönüşüyordu. Çok büyük paralar dönmeye başladı ve bunun sonucunda kararları veren bürokratlar ve kararların oluşumuna katılan politikacılar, bakanlar, milletvekilleri açısından olağanüstü rant alanları oluştu.

Bir diğer önemli gelişme, dünyada çokuluslu şirketlerin ortaya çıkması, bunların büyük bir hızla gelişmeye başlamaları ve toplumlardaki artı değer önemli bir kısmını kontrollerine geçirmeleriydi. Çokuluslu şirketler hakkında bazı verilere değinmekte fayda var. 90'lı yılların ilk döneminde dünyanın en büyük 100 ekonomik biriminden 50 tanesini bu şirketler oluşturuyor. Bu şirketlerin satışları dünya ekonomisinin %20'sini aşıyor. Bu şirketlerin doğrudan yabancı yatırımlarına baktığımızda, 315 milyar dolar civarında çok büyük bir meblağ ile karşı karşıya kalıyoruz. Öte yandan yine bu dönemde döviz piyasasının hacmi günlük 1,5 trilyon doları geçmiş vaziyette. Olağanüstü bir para dolaşımı söz konusu.

Büyük şirketlerin artmasıyla birlikte, gelişmiş yöneticiler kadrosu oluşmaya başladı ve bunlar bir çok noktada kendi gelirlerinin çok üzerindeki paraları kontrol edebilir hale geldiler. Çokuluslu şirketler gerek ulusal düzeyde gerekse uluslararası düzeyde kıyasıya bir rekabete girdiler ve uluslararası rekabet alanında da devlet kararlarını kontrol edebilmek büyük önem kazandı. Böylece, çokuluslu şirketlerin yöneticileri ile ulus devletlerin bürokrasisi arasında da kesişme noktaları ortaya çıktı ve bu kesişme noktalarında ciddi rant imkanları oluşmaya başladı. 70'li yıllarda Türkiye'nin de bulaştığı ünlü Lockheed skandalı bunun sadece bir örneğidir.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında diğer önemli gelişmesi de, birbiriyle ekonomik, siyasi ve askeri alanlarda rekabet halinde olan iki bloğun oluşmasıydı. Bu durum, ekonomik, siyasi ve askeri mücadeleyi ve çok büyük çaplı istihbaratı gerektiriyordu. Bu süreçte her iki tarafta da çok güçlü istihbarat örgütleri oluştu. Bunlar bir taraftan karşılıklı mücadeleyi sürdürürken, aynı zamanda kendi içlerindeki toplumsal muhalefeti de kontrol altında bulundurabilmek için önlemler geliştireyordu. Ayrıca, bunlar aynı zamanda bloklar içindeki hegemonya mücadelesinin de bir parçası haline gelmişlerdi ve hegemonya ilişkilerini kontrol edebilmek için büyük ölçüde kullanılıyorlardı.

Bu istihbarat örgütleri ve bunlarla çalışan devlet içi yasadışı örgütler gizli faaliyet gösterirken, yasadışı işlere ve yasadışı kaynaklara başvuruyorlardı. Böylelikle yasalar ve meşru kurumlar tarafından kontrol edilemeyen, hatta hükümetler için dahi şeffaf olmayan ekonomik ve siyasi ilişkiler gelişti ve bu istihbarat örgütleri ile uluslararası suç örgütleri arasında çok ciddi bağlar kurulmaya başlandı.

Bu gelişmelerin yanı sıra 70'li ve 80'li yıllarda dünyada ekonomik açıdan yaşanmış olanlara da bir göz atmak istiyorum. 80'lerde dünya ekonomisinde, sık aralıklarla iniş-çıkışlar gösteren ciddi bir dönemsel kriz başgösterdi. Ekonomik büyüme bir çok ülkede, özellikle gelişmiş ülkelerde yavaşladı; şirket karları geriledi; üretken yatırımlar azaldı. Buna karşılık sermaye esas olarak dolaşım alanlarına yöneldi ve orada sıkışmaya başladı. 70'lerin başında petrol krizinin yarattığı büyük fonlar, döviz piyasalarında serbestleşme ve dalgalanmaya, spekülasyona açıldı. Üçüncü dünya ülkelerinde büyük devlet borçlarının oluşmasıyla uluslararası sermaye de hızla büyümeye başladı. 80'lerde ise çok daha ciddi bir gelişme söz konusuydu. Sermaye dolaşımının serbestleşmesi arttı, küreselleşme kavramıyla tartışılan süreçte tüm sermaye biçimleri bu kapsam içine girmeye başladı.

Öte yandan Batı ülkelerindeki sermaye hareketlerinin üçüncü dünyanın az gelişmiş ülkelerine etkisine bakalım olursak, özellikle IMF ve Dünya Bankası'nın yapısal uyum politikaları, serbestleştirme ve özelleştirme politikalarıyla birlikte, bu ülkelerde de sanayi, tarım ve gıda sektörlerinin Batı'nın sanayi, tarım ve gıda sektörlerinin dampingine açıldığını görüyoruz. Serbestleştirme ve kontrollerin kalkmasıyla birlikte para-sermaye büyük bir otonomi kazandı; özellikle yeni yatırım araçlarının ve teknolojinin de yardımıyla yasadışı örgütlerin paralarının da aklanabilmesinin çok uygun bir ortam oluştu.

Sermaye hareketlerinin önemli bir bölümünü oluşturan türev piyasaları 1990-96 arasında 4 trilyondan 25 trilyon dolara yükseldi. Krizin etkisiyle gittikçe riski artan yatırım alanları ve daralan kaynak ortamında, özellikle az gelişmiş ülkeler, döviz sıkıntısına düştü. Politikacılar ise bu ülkelerde iktidarda kalabilmek için, 'döviz gelsin de nereden gelirse gelsin' anlayışını benimsediler. Böylece hem yasadışı parasal ilişkilere göz yummaya hem de sanayi ve ticaretin kriz ortamında kendini koruması için yasadışı işlemlere daha fazla başvurmasına ses çıkarmamaya başladılar.

Bu ikisi birleşince, Türkiye'de uzunca bir zamandır herkesin diline düşmüş olan, kayıtdışı ekonomi ile kara para ekonomisi gelişti. Bir çok az gelişmiş ülkede bu kayıtdışı ekonomi GSMH'ların yaklaşık yarısını oluşturuyor. Bu ekonomik gelişmeler elbette ki yeni bir sınıf şekillenmesi sürecini başlattı; uluslararası mali sermaye ve uluslararası mali oligarşi ağırlığını artırmaya başladı. Bu yeni sınıf fraksiyonunun üyeleri bü-

tün piyasalara girmeye, hükümetleri ve devletleri etkilemeye, bütün devletlerin bürokrasileriyle karşı karşıya gelmeye ve bu arada da devlet büyüklerine büyük olanaklar sunmaya başladılar. Esas olarak spekülasyon alanında sıkışan sermaye ve şirketler, biraz evvel de sözünü ettiğim istihbarat örgütleri ve yasadışı örgütler gibi eski bağlarının da aracılığıyla silah ticaretine, uyuşturucu ticaretine girerken buralarda büyük paralar dönmeye, kıran kırana bir rekabet yaşanmaya başladı.

Bu arada İkinci Dünya Savaşı sonrasına damgasını vurmuş olan soğuk savaş dönemi bitti ve istihbarat örgütlerinin personeli ve teknolojisi büyük ölçüde atıl hale geldi. Ancak son derece özel bilgilere ve yeteneklere sahip olan bu kurumlara ve kadrolara yeni faaliyet alanları bulmak gerekiyordu. 80'lere ve 90'lara bakacak olursak, bir dizi düşük yoğunluklu ya da bölgesel savaş ortaya çıktı. Çevre ülkelerde ulusalcı hareketler gelişirken, merkezi ülkelerde aşırı ırkçı örgütler büyümeye başladı; Sovyetler Birliği'nde devletlerin dağıldığı, yasaların işlemediği alanlar oluştu. Bu alanlar hem silah, uyuşturucu gibi yasadışı ticaretin hem de yolsuzlukların ve rüşvetin üslerini ve kaynaklarını oluşturmaya başladılar.

Birleşmiş Milletler'in tahminlerine göre uluslararası suç örgütlerinin yıllık geliri 1 trilyon doları aşıyor. Bu aslında dünya üzerindeki en yoksul ülkelerin GSMH'lerinin neredeyse toplamına eşit bir meblağ. Japonya'dan Rusya'ya kadar her türlü yasadışı örgütün işlediğini ve çok büyük erke sahip olduğunu biliyoruz. Bu örgütlerin paralarının aklanması ve ticari işlemlerinin yapılabilmesi için bir takım kuruluşlar gelişmeye başladı; batmış olan bir BCCI Bankası, First Boston, Beverly Hills gibi bankaların adları öne çıktı; off-shore bankacılık inanılmaz ölçülerde büyüdü, isimsiz hesaplarda yatan paralar açısından baktığımızda bunun hacmi 90'lı yılların ilk yarısında dünya GSMH'nin %15'ine ulaşmış durumda. İşte böyle bir ortamda, üstelik Türkiye'de olduğu gibi rüşvet alanların ve yolsuzluk yapanların yakalanmadığı ayan beyan olunca, hatta bu süreç bazı devlet adamlarının "benim memurum işini bilir" türünden açıklamalarıyla teşvik edilmeye başlanınca, iş çığrından çıktı.

Söylediklerimi toparlayacak olursam; toplumlarda, dünya ekonomisinde hızlı sınıf şekillenmeleri yaşanıyor; ekonomik yapılar değişmeye zorlanıyor; yeni ekonomik ilişkiler doğuyor; sermaye yeni değerlendirme alanları buluyor; ancak yasalar ve siyasi biçimler aynı hızla değişmiyor, aksine zayıflamaya, dağılmaya başlıyorlar; piyasa ekonomisinin kar dürtüsünün basıncı ile yasaların yetersizliklerinin keşiştiği noktalarda ise rant alanları oluşuyor; devletin meşruiyetinin azalmasından, demokratik kontrolün ve parti sisteminin zayıflamasından dolayı devlet personeli her türlü yasadışı ekonomik ilişkiye kolaylıkla girebilir hale geliyor.

İşte kabaca böyle bir dönem yaşanıyor. Türkiye'de rüşvet ve yolsuzluğun çok yoğun olarak tartışıldığı dönem esas olarak 90'lı yılların ortalarıdır. Belki de bunun en önemli nedenlerinden bir tanesi ünlü Susurluk kazası oldu. Çünkü Susurluk kazasında bir Mercedes'in içinden çıkanlar, aslında şu çizmeye çalıştığım tablonun bütün unsurlarını içinde barındırıyordu. Bir tanesi uluslararası uyuşturucu ve silah ticaretine büyük ölçüde karışmış olan ırkçı bir anlayışın temsilcisi ve Türkiye'de 1970'lerde Gladio örgütünün önemli bir organizatörü, unsuru, tetikçisi Abdullah Çatlı. Yanında, tesadüfen orada bulunmadığı çok açık olan, özel tim kurucusu, çeşitli istihbarat görevlerinde bulunmuş, güneydoğu bölgesinde uzun yıllar işkencecilik yapmış olan Hüseyin Kocadağ.

Onun yanında ise, parlamenter olan, korucubaşı aşiretinin reisi, silah ve eroin kaçakçılığının içine tamamen battığı ileri sürülen ve eroin ticareti yolu üzerindeki en önemli merkezlerden birini kontrol eden Sedat Bucak çıktı.

Bu bir tesadüf değildi. Son derece anlamlı bir üçlüyü oluşturuyordu yanyana gelenler. İkinci Savaş sonrası dünyasında gelişen ve az gelişmiş üçüncü dünya ülkelerinde de beliren yapının bir örneği idi aslında o hurdanın içinden çıkmış olan. Parlamenterlerin bir kısmı bu işe bulaşmış; üstelik devletin içinde büyük ölçüde bu işe bulaşmış, bir türlü ucu nereye vardığı bilinmeyen illegal örgütlenmeler var; yerel askeri ve sivil bürokrasi içinde bu işe bulaşmış olan çok sayıda insan var; ama bunlara bir türlü ulaşamıyor; dokunulmazlıklar kaldırılamıyor. Müthiş bir yapıyla karşı karşıyayız.

Gizli ordular kurulmuş, silah ticareti yapılmış, olağanüstü birikimler yaratılmış durumda. Bütün bunları ekonomik ve ticari alandaki gelişmelerle birlikte değerlendiresek; Türkiye'de batan bankalar, Kuzey Kıbrıs'taki off-shore bankacılık, kara para akılmaları, Türkiye'de eroin ticaretinden yılda en az 20 milyar doların döndüğü tahmini; bunlar olağanüstü bir çürümeyi ortaya çıkartıyor.

Peki bu kadar karanlık bir tablonun karşısında ne yapacağız? Bunun, kısa ve uzun vadeli iki tür çözümü olduğunu düşünüyorum. Uzun vadeden başlayayım. Sorun aslında üretim tarzının, kapitalizmin yapısal bir sorunudur. Her ekonomik kriz döneminde bu tür rüşvet ve yolsuzluk skandallarının ayyuka çıkması da aslında bunun önemli bir göstergesidir. Dolayısıyla uzun vadeli çözüm açısından, bu üretim tarzının dönüştürülmesi, aşılması sözkonusudur.

Kısa dönemli çözüm yollarına bakacak olursak, çok kabaca şunu söylemek mümkündür: Ekonomi ve siyaset üzerinde demokratik bir denetim ve şeffaflık kurulmadığı müddetçe bu tür işler yoğunlaşarak devam edecektir. Ekonomi ve siyaset üzerindeki demokratik denetimin kurulması ise aslında ülkede demokratikleşmenin yaşanması, katılımın artması, toplumun siyaset ve ekonomi mekanizmalarında daha fazla yer alması ve denetlemeye başlaması, devletin şeffaflaşması ve evrensel hukuk kurallarının işlemeye başlaması iler oluşur. Bu gerçekleşmediği müddetçe bu tür ilişkilerin ve gelişmelerin önüne geçmek neredeyse mümkün değildir.

Umarım bu kısa süre içinde genel hatlarıyla bir toparlama yapmayı ve derdimi anlatmayı becerebildim. Dinlediğiniz için çok teşekkür ederim.